

Άγγελος Χανιώτης

Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας και Κλασικών Σπουδών, Institute for Advanced Study, Princeton

Για τον σημερινό κάτοικο ή επισκέπτη της Αθήνας ο φωταγωγημένος Παρθενώνας κυριαρχεί στο νυκτερινό τοπίο. Για τις νυκτερινές εξόδους μας επιλέγουμε μερικές φορές τις ταράτσες και τα μπαλκόνια εστιατορίων, μπαρ και ξενοδοχείων, από όπου μπορούμε να απολαύσουμε τη θέα ενός μνημείου, που δεν είναι μόνο σύμβολο των επιτευγμάτων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού αλλά και σημείο αναφοράς για την ταυτότητα των Νεοελλήνων. Ο νυκτερινός Παρθενώνας και τα υπόλοιπα μνημεία της Ακρόπολης σήμερα είναι πηγές φωτός, που η λάμψη τους υποβαθμίζεται κάπως από τις μυριάδες άλλες πηγές άπλετου φωτός που κυριαρχούν στο νυκτερινό κέντρο της Αθήνας, με τους φωταγωγημένους δρόμους, τις φωτεινές διαφημιστικές πινακίδες, το φως των σπιτιών, τους προβολείς των αυτοκινήτων. Πολύ διαφορετική θα ήταν η εμπειρία του φωταγωγημένου Παρθενώνα την 19η Οκτωβρίου 1875, πριν εισαχθεί η ηλεκτροδότηση, όταν επισκέφθηκε την Αθήνα ο πρίγκηπας της Ουαλίας, ο μετέπειτα Εδουάρδος Ζ' (εικ. 1). Ζώντας στην εποχή των πόλεων του φωτός και των πόλεων που δεν κοιμούνται ποτέ, λησμονούμε ότι η εμπειρία της νύκτας ήταν πολύ διαφορετική σε άλλες εποχές, όχι μόνο λόγω τεχνολογικών εξελίξεων (όπως ο ηλεκτρισμός), αλλά και λόγω ποικιλίας κοινωνικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών παραγόντων που αλλά-

Εικ. 1. Ο Πρίγκηπας της Ουαλίας επισκέπτεται τη φωταγωγημένη Ακρόπολη τη 19η Οκτωβρίου 1875. Χαρακτικό, *Illustrated London News*, αρ. 1892 (13 Νοεμβρίου 1875). Συλλογή του συγγραφέα

Εικ. 2. Γυναίκα με λυχνάρι (δούλα) και άντρας με βάρβιτο. Ερυθρόμορφη αττική οinoχόη, περ. 430–420 π.Χ. New York, Metropolitan Museum of Art, Fletcher Fund 1937. 29 © The Metropolitan Museum of Art, New York. Public Domain

ζουν και την πραγματικότητα αλλά και την πρόσληψη της νύχτας.¹

Πώς έβλεπαν τη νυκτερινή Ακρόπολη οι συντροφιές των κωμαστών που γύριζαν στους δρόμους της νυκτερινής Αθήνας; Ένας δούλος θα κρατούσε το λυχνάρακι ή τον πυρσό για όσους είχαν τα μέσα, ώστε να αποφύγουν εμπόδια, λάκκους και ακαθαρσίες, αλλά τί έβλεπαν όταν έστρεφαν τη ματιά τους στον ιερό λόφο; Πώς βίωναν τη σκοτεινή Αθήνα οι ψαράδες που αξιμέρωτα έφερναν τηνπραμάτεια τους στην αγορά; Πώς έβλεπαν άραγε τη νυκτερινή Ακρόπολη οι άλλοι νυκτερινοί διαβάτες, οι επισκέπτες των πορνείων και των συμποσίων; Είναι σπάνιες οι γραμματειακές πηγές και σπανιότερες οι εικονιστικές παραστάσεις, όπως μια σκηνή σε ερυθρόμορφη οinoχόη στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (περ. 430–420 π.Χ., εικ. 2). Μια γυναίκα, ίσως μια δούλα, πλησιάζει με το λυχνάρι στο χέρι την πόρτα που κρούει με το ραβδί του ένας άντρας με βάρβιτο (έγχορδο μουσικό όργανο)· το στεφάνι στα μαλλιά του μάλλον υποδηλώνει ότι επιστρέφει από κάποιο συμπόσιο. Οι ερωτήσεις αυτές είναι ρητορικές, γιατί δυστυχώς οι πηγές δεν μας δίνουν σχετικές πληροφορίες. Ωστόσο, με έναν συνδυασμό γραμματειακών πηγών, επιγραφών και αρχαιολογικών τεκμηρίων μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα για δραστηριότητες

στη νυκτερινή Ακρόπολη, προσεγγίζοντας ένα θέμα που έχει μελετηθεί πολύ λίγο: Την ιστορία της νύχτας στην αρχαιότητα.

Η κίνηση του αστρονομικού χρόνου είναι κυκλική. Συνδέεται με την κίνηση της γης γύρω από τον ήλιο και της σελήνης γύρω από τη γη. Αυτή την αέναη κίνηση, που καθορίζει την ακολουθία νύκτας και μέρας, αντικατοπτρίζει και η αρχαία εικονογραφία που δίνει άρματα και μερικές φορές φτερά και στη Νύκτα, όπως σε λευκή λήκυθο από την Αθήνα (εικ. 3),² και σε άλλες μορφές, που συνδέονται με την αδιάσπαστη κίνηση του χρόνου, όπως η Ηώς (η θεά της χαραυγής) και ο Ήλιος. Ενώ η κίνηση του αστρονομικού χρόνου είναι κυκλική, η κίνηση του ιστορικού χρόνου είναι ευθύγραμμη, οδηγώντας από μια φάση ανθρώπινου πολιτισμού στην επόμενη. Ως αστρονομικό φαινόμενο η νύκτα δεν έχει ιστορία· έχει όμως ιστορία ως πολιτιστικό φαινόμενο, και μερικές πτυχές αυτής της ιστορίας θα θίξω εδώ, εστιάζοντας σε έναν χώρο, τον χώρο της Ακρόπολης, και κοιτάζοντάς τον διαχρονικά.

Οι περισσότερες ανθρώπινες δραστηριότητες, που μελετούν οι ιστορικοί και οι αρχαιολόγοι πλάθοντας την εικόνα που έχουμε για την ελληνική αρχαιότητα, είναι δραστηριότητες της ημέρας: Οι συζητήσεις στην εκκλησία του δήμου, η μάχη, η καλλιτεχνική δημιουργία, οι δραματικές παραστάσεις, οι θυσίες στα ιερά, η άσκηση στο γυμνάσιο, η δουλειά στα χωράφια, οι αγώνες στα στάδια. Όταν σκεφτόμαστε τα ελληνικά ιερά, σκεφτόμαστε ναούς, αγάλματα και αφιερώματα. Όταν σκεφτόμαστε τον πόλεμο, σκεφτόμαστε τη

φάλαγγα και την τριήρη. Όταν σκεφτόμαστε τις Ελληνίδες, πρώτα σκεφτόμαστε τις οικιακές τους δραστηριότητες. Και δεν υπάρχει κανένας λόγος να σταματήσουμε να το κάνουμε. Παρ' όλα αυτά, το ήμισυ του ιστορικού χρόνου είναι χρόνος νυκτερινός. Η νίκη στη ναυμαχία της Σαλαμίνας σημειώθηκε την ημέρα, αλλά μόνο επειδή το προηγούμενο βράδυ ο Θεμιστοκλής είχε στείλει τον δούλο του στον Ξέρξη για να τον παραπλανήσει και να προκαλέσει τη μάχη. Πολλά ιερά ήταν κλειστά μετά τη δύση, ωστόσο τα ιερά στα

σημαντικά μαντεία, τόποι τέλεσης αγώνων ή τόποι θεραπείας, είχαν δειπνιστήρια, όπως η λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς, χώρους φιλοξενίας, όπως το Λεωνίδειο στην Ολυμπία, *εγκοιμητήρια* όπως το *άβατον* στην Επίδαυρο, και χώρους για την παραμονή ειδικού ιερατικού προσωπικού τη νύκτα, όπως οι αρρηφόροι – κορίτσια που έπρεπε να μείνουν για κάποιο διάστημα στην Ακρόπολη (βλ. πιο κάτω). Σε ιερά μυστηριακών λατρειών, ιδίως του Διονύσου και του Μίθρα, δημιουργούνταν τεχνητά νυκτερινά τοπία, με σκοτεινούς υπόγειους χώρους και τεχνητά σπήλαια. Επομένως καμιά ιστορία του

Εικ. 3. Η Νύξ και το άρμα της. Λευκή λήκυθος που αποδίδεται στον ζωγράφο της Σαπφούς, Αθήνα, τέλη βουλιαρχές 5ου αι. π.Χ. New York, Metropolitan Museum of Art, αρ. ενρ. 41.162.29. 29 © The Metropolitan Museum of Art, New York. Public Domain

αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, της κοινωνίας και της θρησκείας δεν μπορεί να είναι πλήρης, αν δεν λαμβάνει υπόψη της και τη νύκτα ως ιστορικό, κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο που υπόκειται σε αλλαγές.

Η έρευνα αυτών των αλλαγών δεν είναι απλή υπόθεση. Οτιδήποτε γεμίζει τη νύκτα με ζωή, από τις οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές

δραστηριότητες των ανθρώπων ως τη συμπεριφορά των ζώων, οτιδήποτε ερεθίζει τις αισθήσεις, από τις σκιές, τον φωτισμό των δρόμων, το φεγγαρόφωτο, τη μυρωδιά των νυχτολούλουδων, ή το άγγιγμα ενός γυμνού σώματος στο σκοτάδι έως το τραγούδι του αηδονιού, τη ρυθμική κραυγή της κουκουβάγιας, το γαύγισμα των σκύλων, το ροχαλητό του γέρου, τον ήχο του συναγερμού και τη φασαρία των πανηγυριωτών,

και οτιδήποτε οι άνθρωποι βιώνουν τη νύκτα, από τα όνειρα και την ενοχλητική επίσκεψη των φαντασμάτων ως τις πειρατικές επιδρομές –και στη γειτονιά μου, τα Εξάρχεια, τη μάχη ανάμεσα στα ΜΑΤ και τους αντιεξουσιαστές–, όλα αυτά διαφέρουν ανάλογα με πληθώρα παραγόντων, που περιλαμβάνουν το είδος, την ηλικία, το φύλο, την κοινωνική θέση, το επάγγελμα και την ιστορική συγκυρία.

Από τους πανάρχαιους χρόνους, τότε που η φωτιά στη σπηλιά ή τον καταυλισμό πρόσφερε φως, ζεστασιά και προστασία από τα αγρίμια, διακρίνουμε τις ίδιες τυπικές νυκτερινές δραστηριότητες. Συνί-

στανται στην άμυνα από άγρια ζώα και επιθέσεις και την αυξημένη ανάγκη για μέτρα ασφάλειας, την από κοινού κατανάλωση τροφής, την αφήγηση ιστοριών, τον χορό και το τραγούδι, την ερωτική συνεύρεση, τον ύπνο, τα όνειρα, την παρακολούθηση των άστρων και των φάσεων της σελήνης, την εμπειρία με υπερφυσικά φαινόμενα και την επικοινωνία με υπερβατικές δυνάμεις. Αν και η ζωή στους ανώτερους πολιτισμούς της αρχαιότητας και, μετά, στον σύγχρονο κόσμο γινόταν όλο και πιο πολυσύνθετη, λόγω της τεχνολογικής

ανάπτυξης, της δημιουργίας πολύπλοκων κοινωνικών δομών και της αστικοποίησης, αυτές οι τυπικές δραστηριότητες και εμπειρίες επέδειξαν εντυπωσιακή σταθερότητα και συνέχεια, σφραγίζοντας τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη νύκτα.

Η νύκτα συνέχισε και συνεχίζει να απαιτεί από την ομάδα να προστατευθεί από κινδύνους και επιθέσεις.

Η νύκτα παραμένει ο προνομιακός χώρος για τη συνάντηση με υπερβατικές

δυνάμεις – οι άνθρωποι συνεχίζουν να ονειρεύονται τους νεκρούς τους και να πιστεύουν πως τα άστρα επηρεάζουν τη συμπεριφορά και την τύχη. Η νύκτα είναι χρόνος για κοινωνική συναναστροφή σε μικρές ομάδες, για τη συνεύρεση στον κύκλο της οικογένειας, για τη συγκέντρωση των μελών μιας κοινωνικής ομάδας και των συνωμοτών, και, σε εξαιρετικές περιπτώσεις –στις νύκτες του πανηγυριού και της αγρυνίας– χρόνος για συνάντηση μεγάλων ομάδων. Έτσι η νύκτα απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για το αίσθημα του συνανήκειν, για την ταυτότητα. Η νύκτα ήταν και είναι χρόνος

για την ικανοποίηση των αισθήσεων, με φαγητό, ποτό, έρωτα και διασκέδαση· η νύκτα είναι ο χρόνος της παραβατικής συμπεριφοράς για κάποιους, της περισυλλογής για άλλους· τέλος, η νύκτα είναι ο χρόνος της ανάπαυσης και της αδράνειας. Κατά συνέπεια, οι συνειρμοί της νύκτας με ορισμένα φαινόμενα είναι αρκετά συνηθισμένοι και σταθεροί: είναι οι συνειρμοί του κινδύνου, της αποκλειστικότητας, του έρωτα και του απροσδιόριστου πόθου, της μελαγχολίας, του υπερφυσικού, του θανάτου. Τους συνειρμούς αυτούς εκφρά-

ζει και το ελληνικό λαϊκό τραγούδι και το έντεχνο λαϊκό τραγούδι («Ζαΐρα θα 'ρθω να σε κλέψω κάποια βραδιά», «Είναι κάτι νύχτες με φεγγάρι», «Χάρτινο το φεγγαράκι», «Νύχτα ξελογιάστρα», «Σάββατο κι απόβραδο και ασετυλίνη» κ.λπ.). Σε ένα γκράφιτι στο Νυμφαίο του Ευξείνου Πόντου μια γυναίκα γράφει (περ. 250 π.Χ.): [Θ]εοδώρα Πίθωνι χαίρειν· καλῶς ποήσεις με, ἀγρυνίσεις με («Η Θεοδώρα στον Πίθωνα· χαίρε! Θα με περιποιηθείς. Θα με αφήσεις αγρυνή»).

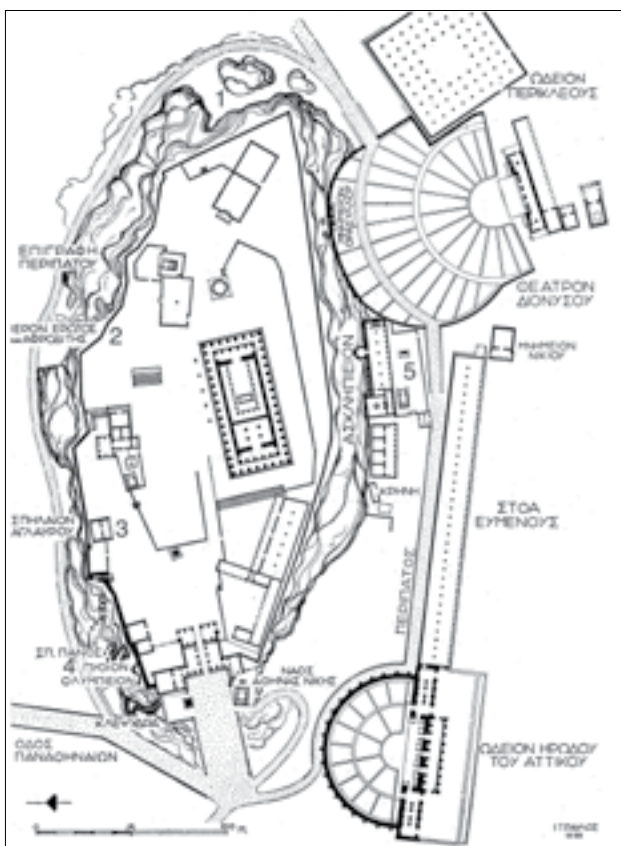
Οι αρχαίες πηγές συνήθως δίνουν έμφαση σε πτυχές της νύκτας που συνδέονται με αυτές τις αντιλήψεις: τον φόβο και την αγωνία, τον εορτασμό και τη διασκέδαση, την ερωτική επιθυμία και την επικοινωνία με το θείο. Μπορούμε να διακρίνουμε αυτές τις πτυχές και στην Ακρόπολη και τη σκοτεινή της ιστορία; Δυστυχώς, πολλές φορές οι πηγές κυριαρχούνται από στερεότυπα και μας δίνουν περισσότερα στοιχεία για αυτά παρά για συνηθισμένες, καθημερινές εμπειρίες. Αυτό το πρόβλημα έχουμε και στην περίπτωση της νυκτερινής Ακρόπολης: Οι πληροφορίες αφορούν τη γιορτή και τις ακραίες συμπεριφορές, όχι την καθημερινότητα. Αρχίζω σκόπιμα με εκείνο το στερεότυπο που θα μας ξένιζε περισσότερο στην περίπτωση της Ακρόπολης, δηλαδή τη σύνδεση της νύκτας με την ερωτική επιθυμία. Όταν το κεντρικό κτήριο της Ακρόπολης είναι ο Παρθενών, ο οίκος της Παρθένου, δεν θα έπρεπε να περιμένουμε το ερωτικό στοιχείο να είναι εξόριστο από την Ακρόπολη; Αρχίζω λοιπόν ακριβώς με το ερωτικό στοιχείο, επειδή μου επιτρέπει να ξεκαθαρίσω

κάποια πράγματα, γνωστά στους περισσότερους, αλλά μερικές φορές παραγνωρισμένα.

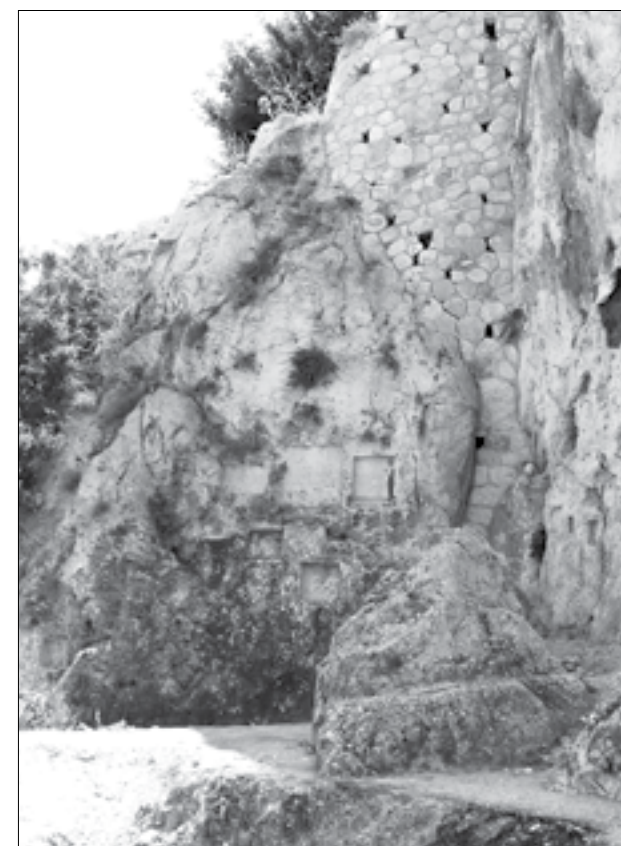
Πρώτον, η Ακρόπολη δεν είναι μόνο η Ακρόπολη των κλασικών χρόνων, είναι και η μυκηναϊκή ακρόπολη και το οχυρό της αρχαϊκής εποχής και της ύστερης αρχαιότητας. Δεύτερον, η Ακρόπολη δεν είναι μόνο το ανώτατο πλάτωμά της, αλλά το σύνολο του λόφου, όπου υπήρχαν διάφορα ιερά, και ένα από αυτά είναι ακριβώς

το υπαίθριο ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα στη βόρεια κλιτύ, κάτω από τη βορειοανατολική γωνία του Ερέχθειου (εικ. 4).⁴ Στην ίδια πλαγιά, ανατολικά της Κλεψύδρας, βρίσκεται σπήλαιο αφιερωμένο στη λατρεία του Απόλλωνα *ὕπ' Ἄκραϊς ἢ ὑπὸ Μακραις*, εκεί που ο μύθος τοποθετούσε τον βιασμό, νυκτερινό ή όχι, της Κρέουσας από τον Απόλλωνα.⁵ Για μας μπορεί η Ακρόπολη να έχει συνδεθεί με τα μνημεία που δημιούργησε η κλασική τέχνη τον 5ο π.Χ. Ωστόσο, τα μνημεία αυτά, όπως και οι πρόδρομοί τους στην αρχαϊκή εποχή, οδήγησαν μοιραία στον αφανισμό των οικοδομημάτων της μυκηναϊκής εποχής, όταν η

Ακρόπολη ήταν ανακτορικό κέντρο.⁶ Μπορεί σήμερα τα υλικά κατάλοιπα της μυκηναϊκής εποχής να περιορίζονται σε τμήματα των κυκλώπειων τειχών και άλλα λιγοστά λείψανα, ωστόσο η ύστερη εποχή του χαλκού και η πρώιμη εποχή του σιδήρου έχουν αφήσει το στίγμα της στους αττικούς μύθους. Για τους αρχαίους Αθηναίους η Ακρόπολη ήταν το σκηνικό πολλών μύθων. Εδώ τοποθετούσαν το ανάκτορο των μυθικών βασιλέων και, συνεπώς, και το σκηνικό πολλών δραμάτων, όπως ο βιασμός της Κρέουσας από τον

Εικ. 4. Κάτοψη της Ακρόπολης τον 2ο αι. μ.Χ. I. Τρανβός, Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήνα 1960, εικ. 21

Το υπαίθριο ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης © David John

Απόλλωνα (βλ. πιο πάνω) και ο έρωτας της Φαίδρας για τον Ιππόλυτο. Μπορεί η Φαίδρα στην Τροιζήνα να ερωτεύτηκε τον γιο του Θησέα, στην Αθήνα όμως ίδρυσε ιερό της Αφροδίτης, γνωστό τον 5ο π.Χ. αιώνα ως ιερό *Αφροδίτης έφ' Ιππολύτω* στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, για να μπορεί από εκεί να βλέπει την Τροιζήνα.⁷ Στην Αθήνα εκμυστηρεύτηκε τον έρωτά της στον νέο, όταν ήρθε στην πόλη για τα μυστήρια (Διόδωρος 4.62.1-3). Και στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης, κοντά στο Ασκληπιείο, οι Αθηναίοι έδειχναν τον τάφο του Ιππολύτου (Παυσανίας 1.22.1). Είναι ενδιαφέρον ότι ο Γάλλος ζωγράφος Anne Louis Girodet de Roucy-Trioson, που εικονογράφησε την Τρίτη Πράξη της τραγωδίας *Φαίδρα* του Ρακίνα για τις εκδόσεις Didot (περ. 1805), αφήνει να διαφαίνεται μέσα από το ανοικτό παράθυρο του ανακτόρου του Θησέα ένα κτήριο που θυμίζει τον Παρθενώνα (εικ. 5). Με την ερωτοχτυπημένη Φαίδρα και τους νυκτερινούς της αναστεναγμούς βλέπουμε μια απροσδόκητη και μάλλον ξεχασμένη διάσταση της Ακρόπολης.

Το ερωτικό στοιχείο εμφανίζεται πάλι, αυτή τη φορά με ιστορική βεβαιότητα και σαφώς ως παραβατική συμπεριφορά, το 307 π.Χ., όταν ο Δημήτριος Πολιρκητής απελευθέρωσε την Αθήνα από τη μακεδονική κατοχή του Κασσάνδρου. Οι Αθηναίοι, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης «αποφάσισαν να του προσφέρουν ως κατάλυμα τον οπισθόδομο του Παρθενώνα. Διέμενε λοιπόν εκεί και έλεγαν ότι η Αθηνά τον είχε υποδεχθεί και του πρόσφερε φιλοξενία, αν και η εγκατάστασή του ως μουσαφίρη ούτε πολύ κόσμια ήταν ούτε ευγενική απέναντι σε μια παρθένο. ... Ο Δημήτριος ώφειλε να ντρέπεται την Αθηνά, αν όχι για κανέναν άλλο λόγο ως μεγαλύτερη αδελφή του· γιατί έτσι ήθελε ο Δημήτριος να ονομάζουν την Αθηνά. Τόσο προσβλητική ήταν η συμπεριφορά του στην ακρόπολη απέναντι σε ελεύθερα αγόρια και (παντρεμένες) γυναίκες πολιτών, που η Ακρόπολη να φαίνεται πιο καθαρή όταν έκανε τις ακολασίες του με εκείνες τις πόρνες, τη Χρυσίδα, τη Λαμία, τη Δημό και την Αντικύρα».⁸

Η ιστορικότητα αυτού του επεισοδίου επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο σύγχρονος ποιητής και πολιτικός Φιλίππιδης το αναφέρει σε μια κωμωδία του, στιγμα-

τίζοντας τη μετατροπή του Παρθενώνα σε πανδοχείο και χώρο αμαρτίας.⁹

Η νύχτα συνδέεται συνειρμικά με το απαγορευμένο. Ένας σχετικός μύθος αφορά τις Κεκροπίδες. Σύμφωνα με την παράδοση, η Αθηνά είχε αναθέσει στις τρεις θυγατέρες του βασιλιά Κέκροπα και της Αγλαύρου, τις Κεκροπίδες ή Αγλαυρίδες Έρση, Άγλαυρο και Πάνδροσο, το καθήκον να μεταφέρουν μια *κίστη*, ένα καλάθι, χωρίς να έχουν δικαίωμα να το ανοίξουν. Όμως μια νύχτα, η Άγλαυρος και η Έρση δεν μπόρεσαν να συγκρατήσουν την περιέργειά τους και κάτω από το φως του λύχνου της Αθηνάς άνοιξαν το μυστηριώδες καλάθι και είδαν αυτό που δεν έπρεπε να δουν: το βρέφος Εριχθόνιο και ένα φίδι. Τρομαγμένες, γκρεμίστηκαν από την Ακρόπολη, στη βορινή πλαγιά της.¹⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι η παραβίαση μιας απαγόρευσης επιχειρείται στο σκοτάδι της νύχτας. Υπογραμμίζω επίσης την αναφορά στον λύχνο της Αθηνάς, ένα λυχνάρι που έκαψε νυχθημερόν, γιατί σχετίζεται άμεσα με νυκτερινές πράξεις λατρείας, στις οποίες θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Αυτές οι αφηγήσεις συνδέουν τη νύχτα με το απαγορευμένο και το παραβατικό. Αν έχουμε πληροφορίες για αυτά τα νυκτερινά περιστατικά, είναι ακριβώς επειδή δεν ήταν συνηθισμένα και καθημερινά. Το απαγορευμένο και το παραβατικό με φέρνουν στο θέμα του φόβου απέναντι σε απειλές, συνωμοσίες, επιθέσεις και άνομες ενέργειες και στα μέτρα για την αντιμετώπισή τους. Ας μην ξεχνάμε ότι η Ακρόπολη ήταν αρχικά κυρίως οχυρό. Ως οχυρό την κατέλαβε ο Κύλων και οι υποστηρικτές του στην προσπάθειά του να εγκαθιδρύσει τυραννίδα στην Αθήνα τον ύστερο 7ο αι. π.Χ. (Θουκυδίδης 1.125.5-11). Ως οχυρό λειτουργήσε και κατά την εισβολή του Ξέρξη στην Αττική το 480 π.Χ. –χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία (Ηρόδοτος 8.51)– και ο Θεμιστοκλής φρόντισε να επισκευάσει τα τείχη της. Και φυσικά οχυρό ήταν και στην ύστερη αρχαιότητα, όταν η Αθήνα δέχθηκε την επίθεση του γοθτικού φύλου των Ερούλων, το 267 μ.Χ.

Αλλά και ως ιερό και χώρος φύλαξης πολύτιμων αντικειμένων – με τη Χαλκοθήκη της, το ταμείο της Αθηναϊκής Συμμαχίας τον 5ο π.Χ. αι. και τα πολύτιμα αφι-

ερόματα για τα οποία έχουμε λεπτομερείς καταλόγους – η Ακρόπολη ήταν διαρκώς εκτεθειμένη σε κινδύνους και είχε ιδιαίτερες ανάγκες φύλαξης και προστασίας, ημέρα και νύχτα. Για την αντιμετώπιση αυτών των αναγκών οι πληροφορίες είναι περιορισμένες. Αλλά μια αποσπασματική επιγραφή (περ. 445 π.Χ.) αναφέρεται στην οικοδόμηση ενός κτηρίου που θα φυλασσόταν από τρεις τοξότες, για να αποτρέψει τη διείσδυση δραπετών, που θα αναζητούσαν άσυλο στο ιερό, και εγκληματιών.¹¹

Χώρος κατοικίας κατά τα μυκηναϊκά χρόνια και όταν τα τείχη της πρόσφεραν προστασία σε πολεμικές περιόδους, η Ακρόπολη των ιστορικών χρόνων πρόσφερε νυκτερινή διαμονή σε λίγους επίλεκτους, κυρίως σε ιερατικό προσωπικό. Στους ιστορικούς χρόνους η Ακρόπολη ήταν χώρος κατοικίας της ιέρειας της Αθηνάς και των *αρρηφόρων* (εικ. 4). Οι αρρηφόροι, δύο κορίτσια ηλικίας επτά έως έντεκα ετών, γόνοι των πιο διακεκριμένων οικογενειών της Αθήνας, κατοικούσαν, όπως γράφει ο Παυσανίας, κοντά στον ναό τη Πολιάδος για κάμποσο καιρό (*χρόνον μὲν τινα δίαιταν ἔχουσι*).¹² Οι αρρηφόροι

συμμετείχαν έναν μήνα πριν από τον εορτασμό των Παναθηναίων στη νυκτερινή τελετή των Αρρηφορίων.¹³ «Τοποθετούν στο κεφάλι τους ό,τι η ιέρεια της Αθηνάς τους δίνει για να το μεταφέρουν, χωρίς να ξέρουν τί είναι αυτό, ούτε η ιέρεια που το παραδίδει ούτε αυτές που το μεταφέρουν. Υπάρχει μέσα στην πόλη ένας περίβολος, όχι μακριά από το ιερό της λεγόμενης Αφροδίτης της εν Κήποις, και προς αυτό το μέρος οδηγεί μια υπόγεια δίοδος. Εκεί κάτω αφήνουν αυτά

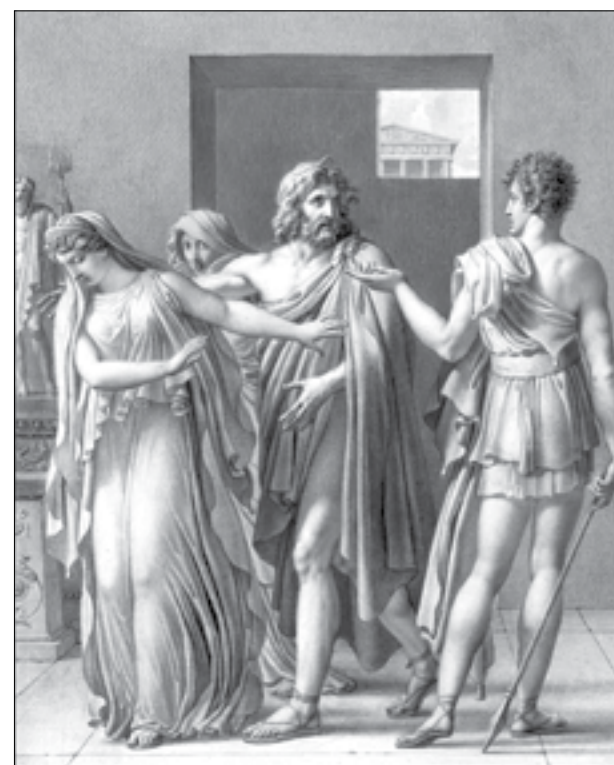
που μετέφεραν και παίρνουν κάτι άλλο που το μεταφέρουν σκεπασμένο».

Δεν είναι βέβαιο, αν το ιερό της Αφροδίτης ταυτίζεται με το ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτα, που προανέφερα.¹⁴ Μετά την ολοκλήρωση της τελετής οι δύο αρρηφόροι αντικαθίσταντο από άλλες. Αυτή η τελετουργία που σχετίζεται με νεαρά κορίτσια έχει θεωρηθεί ότι σχετίζεται με διαβατήριες ή μνητικές τελετές, δηλαδή τελετές που σφραγίζουν τη μετάβαση από μια

ηλικιακή τάξη στην επόμενη. Όμως η ερμηνεία αυτή είναι προβληματική, δεδομένου ότι η ηλικία των αρρηφόρων δεν ήταν συγκεκριμένη (7-11 έτη) και η τελετή δεν πραγματοποιούνταν από όλα τα κορίτσια της Αθήνας.¹⁵

Νυκτερινές τελετές πραγματοποιούνταν στην Ακρόπολη και τα ιερά της σε τακτικά διαστήματα. Στη ανατολική πλευρά της Ακρόπολης, κάτω από ένα σπήλαιο, τοποθετείται το ιερό της Αγλαύρου.¹⁶ Εδώ πραγματοποιούνταν ολονύκτιες τελετές (*παννυχίδες*), όπως μαρτυρεί τιμητικό ψήφισμα για την ιέρεια της Αγλαύρου Τιμοκρίτη, το 246 π.Χ.¹⁷ *Παννυχίδες* συνόδευαν συχνά γιορτές.

Σε *παννυχίδες* αφιερώνει όμορφους στίχους η Σαπφώ – μάλιστα, σε κανέναν άλλον αρχαίο συγγραφέα δεν βρίσκουμε τόσο συχνές αναφορές σε αυτές τις ολονύκτιες τελετουργίες με τους κύκλιους χορούς κοριτσιών όσο στη μεγάλη ποιήτρια της Λέσβου.¹⁹ Ενδέχεται η χρονική στιγμή της τέλεσης *παννυχίδων* να συνδέεται με την κίνηση ουράνιων σωμάτων. Παρατηρώντας ότι οι περισσότερες αττικές γιορτές τοποθετούνται γύρω στα μέσα ενός μήνα, η Catherine Trümper έχει διατυπώ-

Εικ. 5. Εικονογράφηση της τραγωδίας «Φαίδρα» του Ρακίνα από τον Anne Louis Girodet de Roucy-Trioson για τις εκδόσεις Didot (περ. 1805). <http://www.getty.edu/art/collection/objects/121/anne-louis-girodet-de-roucy-trioson-phaedra-rejecting-the-embraces-of-theseus-french-about-1800>

σει την υπόθεση ότι συνέπιπταν με την πανσέληνο.²⁰ Οι αρχαίες πηγές που αναφέρονται σε παννυχίδες δίνουν στοιχεία κυρίως για τις σχετικές δαπάνες και για την τήρηση της τάξης (*εὐταξία*). Δεν είναι τυχαίο ότι ένα συνηθισμένο θέμα της νεότερης κωμωδίας είναι ο βιασμός ή η απαγωγή ενός κοριτσιού κατά τη διάρκεια τέτοιας νυκτερινής γιορτής.²¹ Παννυχίδες γίνονταν στην Ακρόπολη με βεβαιότητα στη γιορτή των Χαλκείων προς τιμή της Αθηνάς Εργάνης, της οποίας ο βωμός βρισκόταν δυτικά του Παρθενώνα.²² Νυκτερινές τελετές θα πρέπει να γίνονταν στα διάφορα σπήλαια στις πλαγιές της Ακρόπολης, όπως του Πάνα και των Νυμφών. Ο κατάλογος των αντικειμένων που φυλάσσονταν στη Χαλκοθήκη αναφέρει και ένα μεγάλων διαστάσεων λυχνάρι (*λυχνεῖον τὸ μέγα*), ίσως πολύφωτο, που σκόρπιζε το φως του σε νυκτερινές τελετές *θεοξενίων*, δηλαδή της υποδοχής κάποιου θεού.²³

Η σημαντικότερη γιορτή που σχετίζεται με τη νυκτερινή Ακρόπολη είναι η γιορτή των Παναθηναίων, την 28η Εκατομβαιώνας (μέσα Αυγούστου). Φυσικά οι περισσότερες πράξεις λατρείας κατά τη γιορτή αυτή – η μεγάλη πομπή, η παράδοση του πέπλου και η θυσία –, αλλά και οι αθλητικοί και μουσικοί αγώνες γίνονταν με το φως της ημέρας. Ωστόσο, τη νύχτα πριν από την κορύφωση της γιορτής τελείτο παννυχίδα στην Ακρόπολη.²⁴ Μια επιγραφή (περ. 335 π.Χ.) αναφέρεται στις δημόσιες δαπάνες, ώστε η τέλεση της παννυχίδας από τους ιεροποιούς να είναι όσο τον δυνατόν ωραιότερη.²⁵ Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ένα πλάτωμα στα βόρεια του Ερέχθειου ήταν ο χώρος όπου πραγματοποιούνταν η παννυχίδα

των Παναθηναίων.²⁶ Η Ευφροσύνη Μπούτοικα έχει διατυπώσει μια πολύ σαγηνευτική υπόθεση παρατηρώντας ότι ο αστερισμός του Δράκοντα είναι ορατός δύο ώρες μετά το ηλιοβασίλεμα, ακριβώς την εποχή που γιορτάζονταν τα Παναθήναια. Ο αστερισμός του Δράκοντα συνδεόταν με την Αθήνα, αφού, κατά την παράδοση, η θεά είχε φονεύσει το ερπετό κατά την Τιτανομαχία. Τα αγόρια και κορίτσια που συμμετείχαν στους κύκλιους χορούς της παννυχίδας θα μπορούσαν να παρατηρή-

σουν στη βόρεια πλευρά της Ακροπόλεως αυτόν τον ιδιαίτερα φωτεινό αστερισμό την εποχή που μεσουραναί.²⁷ Η κορύφωση των Παναθηναίων συνέπιπτε με το τέλος, όχι το μέσον, ενός σεληνιακού μήνα (28η ημέρα), όταν η φθίνουσα σελήνη δεν φώτιζε το στερέωμα και επομένως το φως των άστρων ήταν ιδιαίτερα ισχυρό.²⁸

Η πομπή των Παναθηναίων ξεκινούσε μετά την παννυχίδα, νωρίς το πρωί, με την ανατολή του ήλιου (*ἄμα ἡλίῳ ἀνιόντι*). Δεν είναι γνωστό πότε πραγματοποιούνταν μια άλλη εκδήλωση, η οποία προϋποθέτει σκοτάδι: η *λαμπαδηδρομία*, ο αγώ-

νας δρόμου ανάμεσα σε νέους που εκπροσωπούσαν τις δέκα αττικές φυλές και έτρεχαν με αναμμένο πυρσό από τον βωμό του Έρωτα στην Ακαδημία προς την Ακρόπολη.²⁹ Δεν αποκλείεται η λαμπαδηδρομία να γινόταν πριν από την παννυχίδα, αλλά δεδομένου ότι η λαμπαδά του νικητή θα άναβε τη φωτιά στον βωμό της Αθηνάς για τη θυσία θεωρώ πιθανότερο να γινόταν νωρίς το πρωί της 28ης Εκατομβαιώνας, πριν από την έναρξη της πομπής.³⁰ Γενικά, οι λαμπαδηδρομίες πραγματοποιούνταν είτε στο μεταίχμιο νύχτας και μέρας (το σούρουπο ή το χάραμα), είτε κατά τη διάρκεια της νύχτας.³¹

Το Σπήλαιο της Αγλαύρου στην ανατολική κλιτύ της Ακρόπολης © Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών

Ως λόφος, η Ακρόπολη προσφερόταν γενικά για την παρατήρηση του νυκτερινού ουρανού και των ουράνιων σωμάτων, κάτι που ισχύει και για τους γειτονικούς λόφους.³² Ζώντας μέσα στη νυκτερινή φωτορύπανση, οι κάτοικοι των πόλεων έχουν σχεδόν ξεχάσει να στρέφουν το βλέμμα τους στον νυκτερινό ουρανό. Στην αρχαιότητα ο υπολογισμός του χρόνου σχετίζεται άμεσα με την παρατήρηση των φάσεων της σελήνης και τη θέση των αστεριών και αστερισμών. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι από τον Λόφο των Μουσών γίνονταν αστρονομικές παρατηρήσεις, ενώ είναι γνωστό ότι στην Πνύκα ήταν τοποθετημένο το *ήλιοτρόπιον* του αστρονόμου Μέτωνα.³³ Οι νυκτερινές δραστηριότητες υπόκεινται σε αλλαγές και αυτό ισχύει και για την Ακρόπολη. Οι πιο δραματικές αλλαγές συνέβησαν, όπως είδαμε, με την κατάργηση της βασιλείας, την απομάκρυνση του ανακτόρου και την υποβάθμιση της Ακρόπολης ως οχυρού με αντίστοιχη ενίσχυση του ρόλου της ως ιερού. Από το 4ο π.Χ. αιώνα και μετά διάφοροι ετερόκλητοι παράγοντες οδήγησαν σε

Αττική πελίκη περί το 425 π.Χ. με απεικόνιση λαμπαδηδρομών. © Υπουργείο Πολιτισμού ΤΑΙΠΑ - ΕΑΜ, φωτ. Σ. Μαυροματίης

σημαντικές αλλαγές στον τρόπο που οι αρχαίοι Αθηναίοι βίωναν τη νύχτα. Αυξήθηκε ο αριθμός των ιδιωτικών σωματείων και συνακόλουθα η συχνότητα των νυκτερινών συναθροίσεων που οργάνωναν οι πόλεμοι και οι πειρατικές επιδρομές στις ακτές της Αττικής έκαναν επιτακτικότερη την ανάγκη για μέτρα προστασίας· ισχυροποιήθηκε η θέση των γυναικών, με αποτέλεσμα να μεγαλώσει η ελευθερία κινήσεων αλλά και η ανάγκη για την προστασία τους – εισάγεται π.χ. ο θεσμός των γυναικονόμων· ευεργέτες χρηματοδοτούν με δωρεές νυκτερινές δραστηριότητες (διευρύνοντας

π.χ. την ώρα λειτουργίας των λουτρών) και οργάνωνουν δημόσια δείπνα· τέλος, αυξάνει ο αριθμός των λατρειών που επιτελούσαν νυκτερινές τελετές.³⁴ Αυτός ο τελευταίος παράγοντας είχε επιπτώσεις στη νυκτερινή Ακρόπολη.

Τέσσερεις είναι οι βασικοί παράγοντες που συνετέλεσαν στη μεγαλύτερη συχνότητα νυκτερινών θρησκευτικών τελετών κατά την ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους (περ. 300 π.Χ. - 200

μ.Χ.): πρώτον, η διάδοση σωματείων, ιδιαίτερα σωματείων λάτρων του Διονύσου και των αιγυπτιακών και ανατολικών θεοτήτων· δεύτερον, η διάδοση λατρειών με μυστηριακό χαρακτήρα, στις οποίες η μύηση και άλλες τελετές γίνονταν συνήθως τη νύκτα· τρίτον, η επίδραση γιορτών που οργάνωναν οι ελληνιστικοί βασιλείς· και, τέταρτον, η έντονη ανάγκη των ανθρώπων να επικοινωνήσουν απευθείας με τους θεούς, π.χ. με σκηνοθετημένες επιφάνειες και κυρίως με την *έγκοιμηση* σε ιερά του Ασκληπιού και άλλων θεοτήτων από τις οποίες οι πιστοί προσδο-

κούσαν θεραπεία. Κατά την *έγκοιμηση* οι πιστοί περνούσαν τη νύκτα σε ειδικούς χώρους σε ιερά, περιμένοντας να επιφανεί ο θεός στο όνειρό τους και να τους γιατρέψει ή να δώσει οδηγίες για τη θεραπεία τους.³⁵ *Έγκοιμησης* πραγματοποιούνταν ήδη από τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα στο ιερό του Ασκληπιού στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης (εικ. 4). Ο Αριστοφάνης μας δίνει μια κωμική περιγραφή της *έγκοιμησης* στην κωμωδία του *Πλοῦτος*, που παρουσιάστηκε το 388 π.Χ. (στ. 649-763). Ο Αριστοφάνης περιγράφει πως ο τυφλός θεός του πλούτου έρχεται στο Ασκληπιείο

της Αθήνας και παρουσιάζει τον δούλο Καρίωνα να περιγράφει τί διαδραματίστηκε στο *ἄβατον*, όπου περνούσαν τη νύχτα οι ασθενείς:

«Ο *πρόπολος* μας ζήτησε να σβήσουμε τα λυχνάρια και να κοιμηθούμε αμέσως. Μας είπε επίσης ακόμα κι αν ακούσουμε έναν θόρυβο να μείνουμε αμίλητοι. Έτσι πλαγιάσαμε με τάξη. Εγώ όμως δεν μπορούσα να κλείσω μάτι, γιατί με ερέθιζε ένα τσουκάλι με κουρκούτι, λίγο πιο πάνω από το κεφάλι μιας γριάς και μ' είχε πιάσει μανία να συρθώ μέχρι εκεί. Σηκώνοντας τα μάτια μου βλέπω τον ιερέα να αρπάζει τα πρόσφορα και τα σύκα από την ιερά τράπεζα. Στη συνέχεια έκανε μια γύρα σε όλους τους βωμούς για να δει αν είχε αφεθεί κάπου κανένα πρόσφορο. Και τα «άγιαζε» όλα χώνοντάς τα στο σακούλι του».

Στη συνέχεια έρχεται ο Ασκληπιός, συνοδευόμενος από τις κόρες του, Ιασώ και Πανάκεια.

«Πήρε βόλτα κι άρχισε να ξεετάζει τους άρρωστους έναν-ένα. Κι ένας δούλος του φέρνει πέτρινο γουδί και γουδοχέρι και ένα κιβώτιο. ... Άρχισε πρώτα με τον Νεοκλείδη. Αφού έτριψε ένα κατάπλασμα, τρία κεφάλια σκόρδα τηνιακά, σκυλλοκρόμμυδο, βολβούς,

γάλα, ξίδι από τα Σπάτα, τού σήκωσε τα βλέφαρα και του άλειψε το κατάπλασμα στα μάτια, για να πονάει. Και τούτος βάζοντας τις φωνές το βάζει στα πόδια. Κι ο θεός γελώντας είπε: «Κάτσε τώρα εκεί μπλαστρωμένος, να σου μάθω να παίρνεις ψεύτικο όρκο στη λαοσύναξη». ... Ύστερα πήγε και κάθισε κοντά στον Πλούτο. Πρώτα τού άγγιξε το κεφάλι, έπειτα πήρε καθαρή πετσέτα και τού σκούπισε τα βλέφαρα. Η Πανάκεια τού σκέπασε με κόκκινο πανί το κεφάλι και όλο το πρόσωπο. Ύστερα σφύριξε ο θεός και βγήκαν από το ιερό δύο φίδια, τεράστια σε μέγεθος. ... Σιγά τα φίδια μπήκαν κάτω από το πανί και, όπως μού φάνηκε, τού έγλυφαν τα βλέφαρα. Κι όσο να πιείς δέκα κανάτια κρασί, ο Πλούτος είχε κιόλας σταθεί όρθιος κι έβλεπε. Κι εγώ χτύπησα από χαρά παλαμάκια. Κι αμέσως ο θεός και τα φίδια χάθηκαν στον ναό. Και να δεις πώς όλοι, όσοι είχαν πλαγιάσει κοντά του, ασπάζονταν τον Πλούτο και κανένας δεν έκλεισε μάτι όλη τη νύχτα, μέχρι που φώτισε».

Αυτή η περιγραφή, όπως και οι αφηγήσεις θαυμάτων στα *ιάματα* της Επιδαύρου,³⁶ δίνουν μια εντύπωση για το πώς βίωναν τη νύχτα οι ασθενείς που κατέφευγαν

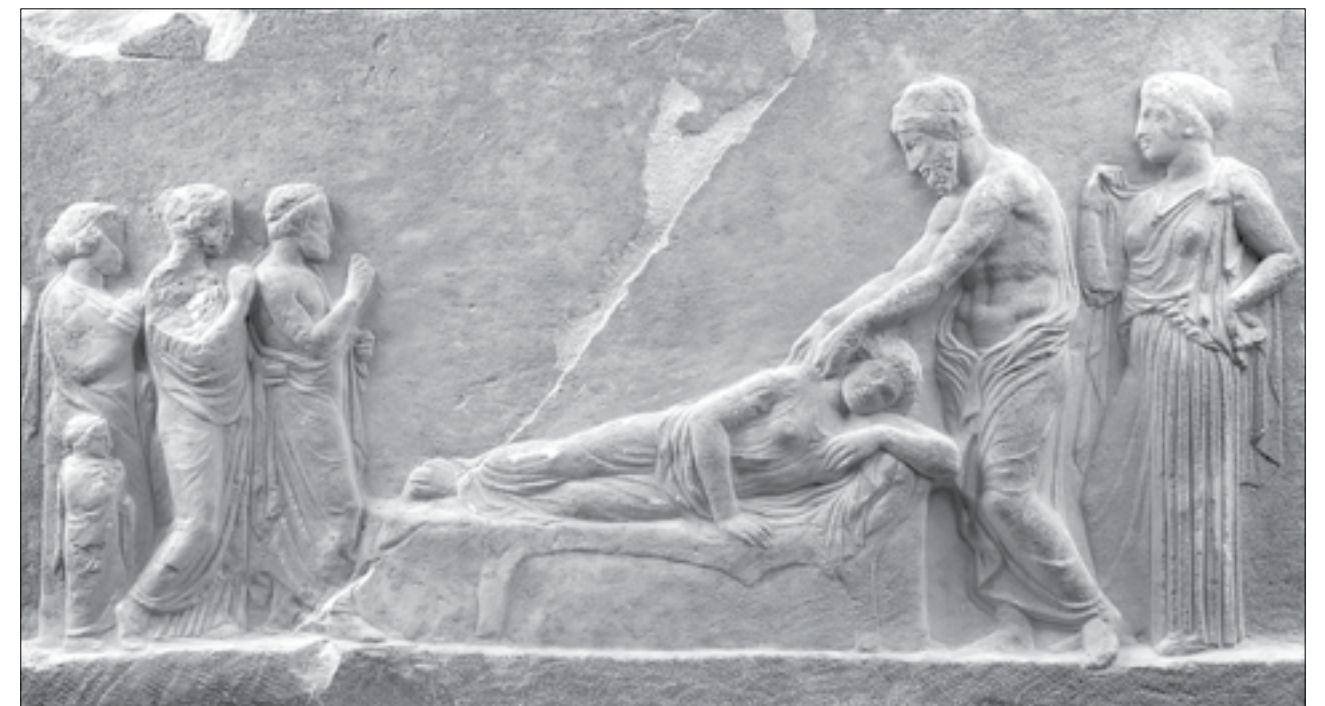
Άποψη του Ασκληπιείου από την Ακρόπολη © Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών

στο Ασκληπιείο με πόνο και ελπίδα. Τις εμπειρίες αυτές αποτυπώνουν και εικονιστικές παραστάσεις, όπως ανάγλυφο με παράσταση *έγκοιμήσεως* στο ιερό του Ασκληπιού στον Πειραιά (τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα, αρ. ευρ. ΜΠ 405). Εικονίζει τον Ασκληπιό να σκύβει πάνω σε μια άρρωστη γυναίκα, ξαπλωμένη σε κλίνη, και να απλώνει τα χέρια του για να τη θεραπεύσει. Τη σκηνή παρακολουθούν οι συγγενείς της γυναίκας και η Υγεία (εικ. 6).

Η σημασία της λατρείας του Ασκληπιού αυξήθηκε εντυπωσιακά κατά την ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Το πιστοποιούν αναθηματικές επιγραφές, κατάλογοι αφιερωμάτων και τιμητικές επιγραφές για άτομα που συνέβαλαν στην ενδυνάμωση της λατρείας. Ένα τιμητικό ψήφισμα του έτους 137 π.Χ. για τον ιερέα του Ασκληπιού Λεωνίδα αναφέρεται στις θυσίες που πρόσφερε κατά τις γιορτές προς τιμή του θεού και την τέλεση παννυχίδων.³⁷ Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον χορό κοριτσιών (*παρθενικός χορός*) κατά την παννυχίδα αλλά και στη φροντίδα του ιερέα για την καθημερινή λατρεία (*[ἐπι ἀπάσας τὰς κ] αθ' ἑκάστην ἡμέραν γινομένης θε[ραπείας]*)· ο ίδιος είχε

αναλάβει τα σχετικά έξοδα (*κεχορήγηκεν ἔκτενῶς*). Στις σχετικές τελετές συμμετείχαν και η κόρη του ως *ἀρρηφόρος* και ο γιος του ως *κλειδοῦχος* και *πυρφόρος* (υπεύθυνος για το άναμμα της φωτιάς στους βωμούς). Με τις νυκτερινές εμπειρίες θεικής επιφάνειας συνδέεται και ένα άλλο φαινόμενο: η ανάθεση στο ιερό αφιερωμάτων από πιστούς που είχαν βιώσει την επιφάνεια του θεού σε ένα όνειρό τους και δεχθεί την οδηγία να προσφέρουν κάποιο αφιέρωμα. Τέτοιες αφιερώσεις *κατ' ὄναρ* είναι εξαιρετικά σπάνιες κατά την κλασική εποχή, αλλά ο αριθμός τους αυξάνει κατά την ελληνιστική εποχή και τους αυτοκρατορικούς χρόνους (περ. 1300 επιγραφές).³⁸ Μια γυναίκα είχε κάνει ένα τέτοιο αφιέρωμα *κατ' ὄναρ* στο Ασκληπιείο της Αθήνας, πιστεύοντας ότι ο θεός την είχε σώσει από μεγάλη αρρώστια.³⁹

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη της ελληνιστικής εποχής είναι και η έμφαση στη λατρεία του Διονύσου, με τη δραματική αύξηση του αριθμού των διονυσιακών σωματείων και των θιάσων από μύστες του Διονύσου. Ο Διόνυσος θεωρούνταν εκείνη την εποχή προστάτης μοναρχών, όπως των πρώτων Πτολεμαίων και του

Εικ. 6. Μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση θεραπείας ασθενούς από τον Ασκληπιό, περ. 400 π.Χ. Μουσείο Πειραιά, αρ. ευρ. 405. © ΥΠΠΟΑ

Μιθριδάτη Στ', του Νέου Διονύσου. Αυτή η προτίμηση προς τη λατρεία του Διονύσου είχε απρόσμενες επιπτώσεις στο νυκτερινό τοπίο της Ακρόπολης στα τέλη του 1ου π.Χ. αιώνα. Όταν ο Μάρκος Αντώνιος έμεινε για κάποιο διάστημα στην Αθήνα, το 39 π.Χ., κατασκεύασε στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως, πάνω από το θέατρο του Διονύσου, κέντρο βακχικών συμποσίων, με τον ίδιο να παρουσιάζεται ως Διόνυσος και οι φίλοι του ως διονυσιακός θίασος.⁴⁰ Όπως και στην περίπτωση του Δημητρίου του Πολιορκητή, που είχε κάνει τον Παρθενώνα ερωτική του φωλιά, έτσι και στην περίπτωση αυτή πρόκειται για παραβατική, ιερόσυλη, συμπεριφορά. Ο Αθήναιος παραθέτει απόσπασμα από τον «Εμφύλιο Πόλεμο» του Σωκράτη του Ροδίου (*Fragmente der griechischen Historiker* 192 F 2): «Ο Σωκράτης αφηγείται ότι, όταν ο Αντώνιος έμεινε στην Αθήνα, κατασκεύασε περίοπτη πλατφόρμα πάνω από το θέατρο, καλυμμένη από χλωρή βλάστηση, όπως γίνεται στα βακχικά σπήλαια. Αφού προμηθεύτηκε τύμπανα και νεβρίδες [δέρματα ελαφιού] και κάθε είδους άλλα αντικείμενα της διονυσιακής λατρείας, ξάπλωνε εκεί από το χάραμα με τους φίλους του και μπεκρούλιαζε, ενώ μουσικοί και τραγουδιστές [ἀκροάματα], που είχε καλέσει από την Ιταλία, πρόσφεραν λατρευτικές υπηρεσίες [λειτουργούντων] μπροστά στους Πανέλληνες που συναθροίζονταν εκεί για να δουν το θέαμα».

Εννοείται ότι το γλέντι του Νέου Διονύσου, που άρχιζε πριν από την ανατολή του ήλιου συνεχιζόταν και μετά τη δύση του.

Η Ακρόπολη, ως τόπος με ιστορία πολλών αιώνων, είχε ζωή και μετά το ηλιοβασιλέμα. Την απηχούν μύθοι και την μαρτυρούν γραμματειακές πηγές και επιγραφές. Αρκετά από τα αντικείμενα που ο σημερινός επισκέπτης βλέπει στο Μουσείο της Ακρόπολης –ιδίως αφιερώσεις και ανάγλυφα– είναι σιωπηλά τεκμήρια δραστηριοτήτων και βιωμάτων στην Ακρόπολη μετά το σούρουπο. Όπως ανέφερα στην αρχή, με τη νύχτα συνδέονται, διαχρονικά, διάφορα στερεότυπα: δραστηριότητες, εικόνες, βιώματα, προσδοκίες, αισθήματα. Κάποια από αυτά τα διακρίνουμε και στις αρχαίες πηγές για τη νυκτερινή Ακρόπολη: το ερωτικό

στοιχείο και το γλέντι, τα όνειρα και την επικοινωνία με το θείο, τον φόβο των επιθέσεων και την παραβατική συμπεριφορά. Στόχος μου δεν ήταν να συλλέξω εδώ εξαντλητικά και να παρουσιάσω όλα τα στοιχεία που σχετίζονται με τη νυκτερινή Ακρόπολη, αλλά να δείξω με επιλεγμένα παραδείγματα ότι η πραγματικότητα και η εμπειρία της νύχτας αλλάζει στο διάβα των αιώνων, κάτω από την επίδραση διαφόρων παραγόντων. Φυσικά, αν η παρουσίασή μου επεκτείνονταν και πέρα από την ύστερη αρχαιότητα θα βλέπαμε και άλλες διαστάσεις του νυκτερινού τοπίου, με τη μετατροπή του Παρθενώνα σε χώρο χριστιανικής λατρείας και τις αγρύνιες των χριστιανών.

Οι αρχαίοι Αθηναίοι βίωναν τη νύχτα με διαφορετικό τρόπο από τους σύγχρονους κατοίκους της πόλης, και είχαν απόλυτη συνείδηση της πολυδιάστατης σημασίας της νύχτας, πραγματικής και συμβολικής. Δεν είναι τυχαίο ότι από το σύνολο της αττικής πανίδας επέλεξαν ένα νυχτόβιο πτηνό για να το συνδέσουν με την προστάτιδα θεά τους αλλά και την ίδια την ταυτότητά τους: τη γλαύκα. Η γλαύκα κοσμούσε τη δημόσια σφραγίδα, τα νομίσματα και τα αντικείμενα δημόσιας χρήσης του κράτους των Αθηναίων. Όπως η γλαύκα μπορεί να δει μέσα στο σκοτάδι, έτσι και η Αθηνά, θεά της σοφίας, της τέχνης και της τεχνολογίας, Εργάνη και Πολιάς, συμβολικά διαπερνούσε με τη ματιά της το σκοτάδι. Στην Ακρόπολη η φλόγα του λυχναριού της δεν έσβυνε ποτέ.

Σημειώσεις

1. Για του παράγοντες που επηρεάζουν την πρόσληψη της νύκτας στην αρχαία Ελλάδα βλ. A. Chaniotis, “Nessun Dorma! Changing Nightlife in the Hellenistic and Roman East”, στο A. Chaniotis (Επιμ.), *La nuit. Imaginaire et réalités nocturnes dans le monde gréco-romain* (Entretiens Hardt 64), Γενεύη 2018, 1-58.
2. Για την εικονογραφία της νύχτας βλ. I. Mylonopoulos, “Brutal are the Children of the Night! Nocturnal Violence in Greek Art”, στο A. Chaniotis (Επιμ.), *La nuit. Imaginaire et réalités nocturnes dans le monde gréco-romain* (Entretiens Hardt 64), Γενεύη 2018, σελ. 175-180.

3. *Supplementum Epigraphicum Graecum* LVI 894(4). Γενικά, για επιγραφές που γράφονταν ή διαβάζονταν τη νύκτα, βλ. A. Chaniotis, “The Epigraphy of the Night” στο N. Papazarkadas και C. Norena (Επιμ.), *From Document to History: Epigraphic Insights into the Greco-Roman World*, Leiden 2019, 13-36.

4. Το ταύτισε και ανέσκαψε ο O. Broneer, “Eros and Aphrodite on the North Slope of the Acropolis in Athens”, *Hesperia* 1, 1932, 31-55.

5. Ευριπίδης, *Ίων* στ. 10-15. Πρόσφατη μελέτη του ιερού από τον P.N. Nulton, *The Sanctuary of Apollo Hyroakraios and Imperial Athens*, Providence 2003.

6. Για τη μυκηναϊκή Ακρόπολη βλ. το κλασικό σύγγραμμα του Σ. Ιακωβίδη, *Η μυκηναϊκή ακρόπολις των Αθηνών*, Αθήνα 1962.

7. Το ιερό αναφέρεται το 429 π.Χ. σε επιγραφή: *Inscriptiones Graecae* I3 383 C.II.IX στ. 233-234.

8. Πλούταρχος, *Δημήτριος* 13-14: τὸν γὰρ ὀπισθόδομον τοῦ Παρθενῶνος ἀπέδειξαν αὐτῷ κατάλυσιν· κἄκεῖ δίαιταν εἶχε, τῆς Ἀθηνᾶς λεγομένης ὑποδέχεσθαι καὶ ξενίζειν αὐτόν, οὐ πάνυ κόσμιον ζένον οὐδὲ παρθένῳ πρῶως ἐπισταθμεύοντα. ... Δημήτριος δὲ τὴν Ἀθηνᾶν αὐτῷ προσῆκον, εἰ δι' ἄλλο μηδέν, ὥς γε πρεσβυτέραν ἀδελφὴν αἰσχύνεσθαι· τοῦτο γὰρ ἐβούλετο λέγεσθαι. Τσαούτην ὕβριν εἰς παῖδας ἐλευθέρους καὶ γυναικας ἀστὰς κατεσκέδασε τῆς ἀκροπόλεως, ὥστε δοκεῖν τότε μάλιστα καθαρεύειν τὸν τόπον, ὅτε Χρυσίδι καὶ Λαμία καὶ Δημοῖ καὶ Ἀντικύρα, ταῖς πόρναις ἐκείναις, συνακολασταίνοι.

9. Πλούταρχος, *Δημήτριος* 26: ὁ τὴν ἀκρόπολιν πανδοκεῖον ὑπολαβὼν | καὶ τὰς ἐταίρας εἰσαγαγὼν τῇ παρθένῳ.

10. Απολλόδορος, *Βιβλιοθήκη* 3.14.6. Για τον μύθο και τη σχέση του με τη νυκτερινή τελετή των Αρρηφοριών βλ. W. Burkert, “Kekropidensage und Arrephoria”, *Hermes* 94, 1966, 1-25· J. Larson, *Greek Heroine Cults*, Madison 1995, 39-42· E. Boutsikas και R. Hannah, “Aitia, Astronomy, and the Timing of the Arrephoria”, *Annual of the British School at Athens* 107, 2012, 233-245.

11. *Inscriptiones Graecae* I3 45: οἰκο[δ]ομεῖσαι ἰ ἠόπ[ο]ς ἄν ἰ δραπέτες με ἐ[σί]ει ἰ μεδὲ λοποδύ[ε]ς ἰ ταῦτα δὲ χυνηγράφου μὲν Καλλικράτ[ε] ἰ ἠόπος ἄριστα καί] εὐτελέστατα σκευάσαι ἰ ἀπομισθοῦσα[ι] δὲ τὸ[ς] πολετᾶς ἰ ἠό[π]ος ἄν ἰ ἐντὸς ἡεχσέ[κ]οντα ἰ ἔμερον ἰ ἐπισκ[ε]υασθεῖ ἰ φύλακας δὲ [ε]ῖναι τρεῖς μὲν τοχσ[ό]τ[α]ς ἰ ἐκ τεῶς φυλεῶς τεῶς [π]ρυτανευσοῦσας.

12. Πανσανίας 1.27.3.

13. Για τα *Ἀρρηφόρια* βλ. L. Deubner, *Attische Feste*, Βερολίνο 1966 (δεύτερη έκδοση), 9-17, με τις σχετικές πηγές. Πρόσφατη ανάλυση από τον R. Parker, *Polytheism and Society at Athens*, Οξφόρδη 2005, 219-228, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

14. Βλ. R. Parker, *ό.π.* (σημ. 13), 221.

15. Βλ. και τις κριτικές παρατηρήσεις του R. Parker, *ό.π.* (σημ. 13), 227-228.

16. Ακολουθώ την ταύτιση που πρότεινε ο Γ. Δοντάς μετά την ανακάλυψη τιμητικού ψηφίσματος για την ιέρεια της Αγλαύρου· βλ. G. Dontas, “The True Aglaurion”, *Hesperia* 52, 1983, 48-63. Παλαιότερα (έτσι και στο σχέδιο του I. Τραυλού στην εικ. 4), το σπήλαιο της Αγλαύρου τοποθετείτο στη βόρεια πλαγιά της Ακρόπολης.

17. *Supplementum Epigraphicum Graecum* XXX 115: ἐπειδὴ δὲ ἡ ἱέρεια τῆς Ἀγλαύρου τὰ τε εἰσαγωγεία καὶ τὰς θυσίας ἔθυσσε τὰς προσηκούσας, ἐπεμελήθη δὲ καὶ τῆς εὐταξίας τῆς ἐν τῇ παννυχίδι, ἐκόσμησε δὲ καὶ τὴν τράπεζαν.

18. Βλ. R. Parker, *ό.π.* (σημ. 13), 182.

19. Βλ. R. Schlesier, Sappho bei Nacht, στο A. Chaniotis (Επιμ.), *La nuit. Imaginaire et réalités nocturnes dans le monde gréco-romain* (Entretiens Hardt 64), Γενεύη 2018, σελ. 91-121.

20. C. Trümper, “Feste zur Vollmondszeit. Die religiösen Feiern Attikas im Monatslauf und der vorgeschichtliche attische Kultkalender”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 121, 1998, 109-115.

21. E. Bathrellou, “Menander’s Epitrepontes and the Festival of the Tauropolia”, *Classical Antiquity* 31, 2012, 151-192.

22. *Agora* XV αρ. 253 (118/7 π.Χ.). Για τη γιορτή βλ. Parker, *ό.π.* (σημ. 13), σελ. 464-465.

23. *Inscriptiones Graecae* II2 1424a II στ. 125 και 255: [ἐν] τῇ χαλκοθήκῃ ... λυχνεῖον τὸ μέγα τὸ [ε]ἰς θεοξένια (369 π.Χ.). Γενικά, στις απογραφές αντικειμένων σε ιερά είναι συχνή η παρουσία λύχνων και πυρσών που σχετίζονται με νυκτερινές θρησκευτικές δραστηριότητες.

24. Υποθετική αναπαράσταση από την J.B. Connolly, *Το αίνιγμα του Παρθενώνα*, μετάφραση Κ. Σέρβη, Αθήνα 2016, 312-317.

25. *Inscriptiones Graecae* II2 334 στ. 30-34: καὶ εἰς παννυχίδα [διδόνα]: ἰ δραχμάς· τοὺς δὲ ἱεροποιοὺς τοὺς διοικούντας

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΜΕΤΑ ΤΟ ΣΟΥΡΟΥΠΙΟ

τ]ὰ Παναθήναια τὰ κατ' ἐνιαυτὸν ποεῖν τὴν πα[ννουχίδα] ὡς καλλίστην τῆι θεῶι καὶ τὴν πομπὴν πέμπε[ιν ἅμα ἡ]λίωι ἀνιόντι, ζημιούντας τὸν μὴ πειθαρχο[ῦντ]α ταῖς ἐ]κ τῶν νόμων ζημίαις. Το ποσό των 60 δραχμῶν αντιστοιχεί αυτή την εποχή περίπου στον μηνιαίο μισθό ενός μισθοφόρου.

26. Βλ. Connolly, *ό.π.* (σημ. 23), 312-314.

27. E. Boutsikas, “Astronomical Evidence for the Timing of the Panathenaia”, *American Journal of Archaeology* 115, 2011, 303-309.

29. Οι βασικές πηγές είναι ο Πλούταρχος, *Σόλων* 1.7 (λέγεται δὲ καὶ Πεισίστρατος ... τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἔρωτος ἐν Ἀκαδημία καθιερωῦσαι, ὅπου τὸ πῦρ ἀνάπτουσιν οἱ τὴν ἱερὰν λαμπάδα διαθέοντες), ο σχολιαστής του πλατωνικού Φαίδρου (Schol. Plat. Phaedr. 231e: καὶ δρόμος γε ὁ μακρὸς τοῖς Παναθηναίοις ἀπὸ τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἔρωτος ἐγένετο· ἐντεῦθεν γὰρ ἀψάμενοι οἱ ἔφηβοι τὰς λαμπάδας ἔθεπ, καὶ τοῦ νικήσαντος τῆ λαμπάδι ἡ πυρὰ τῶν τῆς θεοῦ ἐφήπτετο). Η λαμπαδηδρομία που αναφέρει ο Πausanias (1.30.2) είναι εκείνη των Προμηθειῶν (ἐν Ἀκαδημία δὲ ἐστὶ Προμηθέως βωμός, καὶ θεοῦσιν ἀπ' αὐτοῦ πρὸς τὴν πόλιν ἔχοντες καιομένας λαμπάδας). Βλ. Parker, *ό.π.* (σημ. 13), 472.

30. Στους Δελφούς η πομπή των Ευμενειῶν (169 π.Χ.) ξεκινούσε τη δεύτερη ώρα μετά την ανατολή (*Fouilles de Delphes* III.3.238 στ. 9), με συμμετοχή και των λαμπαδιστῶν, που είχαν συμμετάσχει σε λαμπαδηδρομία για τον προσδιορισμό εκείνου που θα άναβε τη φλόγα στον βωμό (στ. 15–16: ὁ δ[ἐ] δρόμος γινέσθω ἐκ τοῦ γυμνασίου ἄχρι ποτὶ τὸν βωμόν, ὁ δὲ νικέων ὑφαπτέτω τὰ ἱερά), νωρίτερα, δηλαδή μάλλον κατά το χάραμα.

31. Βλ. Chaniotis, *ό.π.* (σημ. 1), 28-29.

32. Βλ. Boutsikas και Hannah, *ό.π.* (σημ. 10) και Boutsikas, *ό.π.* (σημ. 26).

33. Λόφος Μουσῶν: G.V. Lalonde, “Early Athenian Astronomy: A New Interpretation of the Siebensesselplatz”, στο A. Ματθαίου και Ν. Παπαζαρκάδα (Επιμ.), *Ἄζων. Studies in Honor of Ronald S. Stroud*, Αθήνα 2015, 323-350. Πνύκα: Φιλόχορος, *Fragmente der griechischen Historiker* 328 F 122.

34. Για τους παράγοντες αυτούς βλ. Chaniotis, *ό.π.* (σημ. 1), 10-34.

35. Για την εγκοίμηση σε ιερά βλ. G. Renberg, *Where Dreams May Come. Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*, Leiden 2017· για το Ασκληπιείο της Αθή-

νας βλ. σελίδες 133-138 και 183-189 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

36. Βλ. L. LiDonnici, *The Epidaurian Miracle Inscriptions. Text, Translation and Commentary*, Atlanta 1995. Μια χαριτωμένη, αλλά και εμπεριστατωμένη αναπαράσταση δίνει ο Δ. Λυπουρλής, Πήγε να εγκοιμηθεί στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, Αθήνα 1992.

37. *Supplementum Epigraphicum Graecum* XVIII 26: καὶ ἐβουθύ[τησεν τοῖς τε Ασκληπειοῖς] καὶ Ἐπιδαυριοῖς καὶ Ἡρώοις παρασ[τήσας θύματα ὡς κάλλιστα κ]αὶ τὰς τούτων παννουχίδας συν[ετέλεσεν· θύσας δὲ καὶ ὑπὲρ τ]ῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου καὶ παιδ[ῶν καὶ γυναικῶν καὶ καλλιερῆ]σ]ας, ἐν ἅπασιν ἀπήγγειλεν τεῖ βο[υλεῖ γεγονέναι τὰ ἱερά καλὰ καὶ σωτήρια· ἔστρωσεν δὲ καὶ τὰς κλ[ίνας] -- ἐν ἐκά]στει τῶν θυσιῶν ἐπιφανῶς, ἔδωκε δὲ καὶ τὴν ἑαυτοῦ θυγα[τέρα εἷς τε τὰ Ασκληπίεια καὶ τὰ] Ἐπιδαύρια ἀρρηφοροῦσαν· βουλόμ[ενος δὲ καὶ ἐπὶ πλέον αὔξειν τὰς] πρὸς τοὺς θεοὺς τιμὰς καὶ τὴν τ[ῆς πόλεως σωτηρίαν ἐβουθύ]τησεν καλῶς καὶ ἐνδόξως ταῦρον [καὶ ἐκόσμησεν τὴν τράπεζαν] καὶ παννουχίδα συνετέλεσεν παρθ[ενικῶι χορῶι· καταστήσας] δὲ καὶ τὸν ὄν Δῖον κλειδοῦχον κα[ὶ πυρφόρον ἐπὶ ἀπάσας τὰς κ]αθ' ἐκάστην ἡμέραν γινομένας θε[ραπείας ἐν αἷς τοῖς θύουσιν τ]ῶι θεῶι κεχορήγηκεν ἐκτενῶς.

38. G. Renberg, “Dream-Narratives and Unnarrated Dreams in Greek and Latin Dedicatory Inscriptions”, στο E. Scioli και C. Walde (Επιμ.), *Sub imagine somni: Nighttime Phenomena in Greco-Roman Culture*, Πίζα 2010, 33-61. Κατάλογος των σχετικών επιγραφῶν ετοιμάζεται από τον G. Renberg, τον οποίο ευχαριστώ για πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό τους.

39. *Inscriptiones Graecae* II2 4538: [- -]ον Ασ[κληπιῶ]? -- ἐπὶ] θεραπείᾳ [- - τῆς] νόσου κατ' ὄναρ [- - ἐκ] μεγάλῃ<ς> νόσο<υ> [σωθεῖσα] μετὰ τῶν ἰα[τρῶν] ἀνέθηκ<ε>ν.

40. Αθήναιος IV 148 b-c: ἱστορεῖ (δηλαδή ο Σωκράτης) δὲ καὶ αὐτὸν τὸν Ἀντώνιον ἐν Ἀθήναις μετὰ ταῦτα διατρίψαντα περίοπτον ὑπὲρ τὸ θέατρον κατασκευάσαντα σχεδίαν χλωρᾷ πεπυκασμένην ὕλην, ὥσπερ ἐπὶ τῶν Βακχικῶν ἄντρον γίνεται, ταύτης τύμπανα καὶ νεβρίδας καὶ παντοδαπὰ ἄλλ' ἀθύρματα Διονυσιακὰ ἐξάρτησαντα μετὰ τῶν φίλων ἐξ ἑωθινοῦ κατακλινόμενον μεθύσκεσθαι, λειτουργούντων αὐτῶ τῶν ἐξ Ἰταλίας μεταπεμφθέντων ἀκροαμάτων συνηθροισμένων ἐπὶ τὴν θεῶν τῶν Πανελλήνων.